

20.Yüzyılın Başında Rusya Türklerinde Kültürel Gelişmeler ve Osmanlı Devleti ile Olan İlişkiler

Emin Özdemir¹

Özet

Tarihsel süreçte yaşamış en dinamik milletlerden birisi olan Türkler, dünyanın çok farklı bölgelerinde ilkçağlardan günümüze varlıklarını sürdürmüşler ve çok sayıda devlet kurmuşlardır. Asya Hun Devleti'nden başlayarak Asya, Avrupa ve Afrika'da çok sayıda Türk Devletinin ismini zikretmek mümkündür. Bu kadar geniş coğrafyaya hükmetmelerinden dolayı Türk dünyasının sosyo-politik sınırları, son derece geniş bir sahayı içermektedir. 20. Yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde yaşayan Türklerin dışında Avrasya coğrafyasının büyük bölümünde çeşitli isimlerle zikredilen Türk toplulukları bulunmaktaydı. Bu topluluklar, Türkistan, İdil-Ural, Kırım, Azerbaycan ve diğer coğrafi bölgelerde yaşamaktaydı. Bunların mühim bir bölümü, Çarlık Rusya'sının egemenliği altındaydı. Rusya Türkleri olarak isimlendireceğimiz bu Türk boylarının Osmanlı Devleti ile münasebetleri Rus işgalinden önceki devirlerde başlamıştı. Öncelikli olarak siyasi mektuplaşmalar ya da küçük çaplı askeri yardımlar şeklinde diplomatik ilişkiler kurulmuştu. Ancak, Rusya'nın bu bölgeleri işgal etmesinin ardından bu tür ilişkiler kesilmiş olsa da; hac ya da eğitim amacıyla yapılan ziyaretler vasıtasıyla kültürel ilişkiler, hep var olmuştu. Başta İstanbul olmak üzere Mekke ve Medine gibi kutsal mekanlar Rusya Türklerinin ziyaret noktalarıydı. Bu süreçte Türk dünyasında gelişen cedfıcılık ve Türkçülük düşüncesi iki bölgeyi daha da yakınlaştırarak ilişkilerin ivmesini artırmıştır. Rusya Türkleri arasında başlayan kültürel canlanma ile Osmanlı kültür dünyasına, Rusya Türkleri aydınlarının ve öğrencilerinin ilgisi yoğunlaşmıştır. Bu dönemde karşılıklı geliş gidişler oldukça fazla olmuştur. Bu çalışmada 20. Yüzyılın başlarında Rusya Türklerinin kültürel uyanışı ve bu çerçevede Osmanlı ile geliştirdikleri ilişkiler değerlendirilecektir.

1 Doç.Dr. Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
emin.ozdemir@ahievran.edu.tr. ORCID ID: 0009-0006-5130-820X

GİRİŞ

Tarih sahnesine çıkmasından itibaren Türkler, çok geniş bir coğrafyaya yayılmış ve fethettikleri yerlerde siyasi teşekkül oluşturmuşlar, çok sayıda farklı kültürle etkileşim içine girmişlerdir. Böylelikle Türk kültür havzası zenginleşmekle birlikte her zaman kendi özünü koruyabilmiştir (Divitçioğlu, 1988: 43-44). Yaşadığı topraklarda Türklerin birlikte oldukları diğer toplumlardan bu yönlerden, ayrıştırılması önem taşımaktadır. Bundan dolayı, Türklük ve Türk kavramlarının anlaşılması gerekmektedir (Bayrak, 2006:19). Genel kabul gören bir tasnifle “Türk” tanımı; Başkurt, Karaçay, Türkistanlı, Gagavuz, Çuvaş, Uygur, Balkar, Altay, Inguş gibi farklı coğrafyalarda bir çok küçük boyların da katılımıyla ancak yapılabilecektir. Bu bağlamda, tek tek isimlerini zikretmeden Türk dilini konuşan her topluluğun Türk olarak kabul edilmesi mümkündür. Ortaya konulan bu birliktelik, ortak ve eski bir geçmişe sahip olan ve canlılığını bugün de koruyarak varlığını devam ettiren, ortak bir ırkı temsil etmektedir (Aydoğan, 2004:493).

Türk tarihi araştırmalarında ön plana çıkan iki temel özellikten birisi, Türk tarihinin çok derin köklere sahip olmasıdır. Bir diğer özellik ise, Türk tarihinin izlerinin çok geniş bir coğrafyada bulunmasıdır. Bu geniş coğrafya içerisinde Rusya Türkleri olarak isimlendirdiğimiz Türk toplulukları Kafkasya’da; Azerbaycan Türkleri, Hazar’ın doğusunda; Türkmen Boyları, Türkistan bölgesinde; Özbekler, Yedisu ve Fergana’da; Kırgızlar, Kazak bozkırlarında; Ulı, Orta ve Kişi Cüz Kazakları, İdil-Ural bölgesinde; Tatar ve Başkurtlar, Kırım’da ise Kırım Tatarları ve diğer küçük boylardan oluşmaktaydı (Akçura, 1911:20).

Osmanlı Devleti ile Rusya Türkleri arasındaki münasebetler, Rus işgalinden önceki devirlerde başlamış öncelikli olarak siyasi mektuplaşmalar ya da küçük çaplı askeri yardımlar şeklinde diplomatik ilişkiler gelişmişti. Rusya’nın bu bölgeleri işgalinin ardından bu ilişkiler kesilse de, hac ve eğitim amacıyla yapılan ziyaretler vasıtasıyla kültürel ilişkiler her zaman sürmüştür. Bu çalışma ile 20. Yüzyılın başlarında Rusya Türklerinin kültürel uyanışı ve bu çerçevede Osmanlı ile geliştirdikleri ilişkiler değerlendirilecektir.

1. İdil-Ural Sahasında Yaşanan Gelişmeler

Oldukça geniş bir alana sahip olan ve Kuzeyden güneye doğru sık ormanlıkların bulunduğu İdil-Ural bölgesinin tarihsel süreçte sınırlarını kesin bir biçimde belirlemek zordur. 19. ve 20 yüzyıllar içinde bölgenin sınırlarını Orta İdil ve Güney Ural’daki Mordva, Çuvaş, Mari, Udmurd, Tatar, Başkurt halklarının yerleşmiş olduğu alanlar olduğu ifade edilmektedir. 5.Yüzyıl ile 7. Yüzyıl arasındaki dönemlerde İdil - Ural bölgesine yerleşen Bulgarlar bu

bölgede devlet kuran ilk Türk topluluğudur. 922 yılında İslamiyet’i resmi din olarak kabul eden İdil Bulgar Devleti, 13. Yüzyılda Moğol istilasının ardından kurulan Altın Orda Devleti zamanında yarı bağımlı da olsa siyasî varlığını bir süre daha sürdürmüştür (Taşağıl, 2000:472). 14. Yüzyıla kadar Altın Orda hâkimiyetinde kalan İdil Bulgar Türkleri, etnik olarak bölgeye gelen Türk ve Moğol topluluklarıyla karışmış, ilerleyen süreçte bölgede yaşayan Türkler, Tatar olarak isimlendirilmeye başlanmıştır (Zekiye, 2007:215).

Bölgede 1445 yılında Kazan Hanlığının kurulması sonucu kültürel hayatta mektep ve medreselerin açılmasıyla bir canlanma yaşanmıştır. Ancak 1552 yılında Kazan Hanlığının ve 1556 yılında Astrahan Hanlığının Çarlık Rusyası tarafından ele geçirilmesinden sonra bölgede Rus yayılmacılığı başlamıştır. Ruslar, bölgeyi kontrolüne aldıktan sonra Kazan şehrinde Ortodoks Başpiskoposluğu kurarak Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma faaliyetleri yürütmüştür. Bu süreçte bir taraftan Hristiyanlığı kabul etmeyen Müslüman ahali üzerinde baskı yapılırken diğer taraftan halkın eski dinî kurumları da yok edilmeye başlanmış ve bölgeye Ruslar yerleştirilerek demografi Rusya lehine değiştirilmeye çalışılmıştır (Maraş, 1998:123-128).

18. Yüzyılın sonlarına doğru II. Katerina döneminde özellikle Rusya’yı sarsan Pugaçev isyanının ardından Müslüman tebaaya yönelik yumuşama politikasına gidilmiştir. Bu çerçevede 1788 yılında Doğu Avrupa ve Batı Sibirya Müslümanlarına hizmet vermek üzere bir dinî idare (Orenburg Müslüman Dinî İdaresi) tesisine müsaade eden ferman yayınlanmıştır. Katerina, ayrıca göçebe halk arasına Tatar mollalar (hocalar) gönderilmesini ve Kazak bozkırlarında bazı camilerin yapılmasını desteklemiştir. Kazak bozkırlarında yaşayan Müslümanlar da müftülüğe bağlanmıştır. II. Katerina, Tatarların ticari kabiliyetlerini kullanmak amacıyla 1792’de Kazan Tatarlarına geniş ticarî haklar tanımıştır. Tatar tüccarları bu haklar sayesinde Kazak bozkırları ve Buhara Hanlığı bölgesinde etkili olmuştur. Ekonomik faaliyetlerin gelişmesi sonucunda zengin bir Tatar tüccar grubu oluştuğu gibi hem ticari hem de dini bakımdan Tatarların Kazak bozkırlarında ve Türkistan’da etkinliği de artmıştır (Kanlıdere, 2021: 123).

Yaşanan bu gelişmeler, Kazan Tatar Türkleri arasında kültürel faaliyetlere destek sağlayacak zengin bir sınıfın ortaya çıkmasına dolayısıyla İdil-Ural sahasında fikri canlanmaya imkân tanımıştır. Bu çerçevede eğitim ve kültürel alanlarda cedîcilik olarak isimlendirilen yenilikçi düşüncelerin yeşermesine zemin hazırlamıştır. İdil-Ural sahasında Türk-Tatar cedîdci aydınlar, cedîd ve ıslah kavramları bağlamında bir yenileşme hedeflemişlerdir. Bu modernleşme hareketinin temelinde, eskinin bazı unsurlarını kullanmak veya devam ettirmekle birlikte, eskiden olmayan yeni unsurları eklemek esas alınmıştır (Agi, 1996:28).

Abdünnasîr Kursavî (1771-1812) tarafından başlatılan eski-yeni tartışması, Kazan Türkçesi ile medreselerde eğitim yapılması düşüncesinin gelişmesinde etkili olmuştur. Abdunnasır Kursavî ile başlayarak Şihabeddin Mercanî (1818-1889) ile yaygınlık kazanan dini alandaki ıslahçı fikirler, Bolşevik devrimine kadar başta İdil-Ural sahası olmak üzere Rusya Türklerinin çoğunu etkisi altına almıştır. Abdürreşit İbrahim (1857-1944), Âlimcan Barudî (1859-1921), Hüseyin Feyizhâni (1828-1866) Abdullah Bubî (1871-1922), Rızaeddin b. Fahreddin (1858-1936), Ziyaeddin Kemalî (1873-1944) ve Musa Carullah Bigi (1875-1949) benzeri cedîdci aydınlar farklı bir eğilimi yansıtmışlardır (Maraş, 2002a:17-22).

Bu aydınlardan Mercanî, medrese müfredatına pozitif, modern bilimlerin okutulmasına yönelik girişimlerde bulunmuştur. Ayrıca Müslüman toplumun yurttaşlık haklarından yeteri kadar faydalanabilmesi amacıyla Rusça öğrenmeleri gerektiği üzerinde dururken, öz lisanın da saf ve temiz tutularak korunması gerektiğini vurgulamıştır. Mercanî'nin pedagoji alanındaki çalışmaları cedîdci eğitim metodunun temelini oluşturmuştur. Onun öğrencilerinden Hüseyin Feyizhâni, medreselerin ıslahına yönelik çalışmalar yapmış, "İslâhül Medâris" simli eserinde medreselerin müfredatına pozitif bilimlerin de alınmasını ve Avrupa modeline göre bir Tatar medresesi açılmasını teklif etmiştir (Pınarer, 2014:66).

Dini alanda başlayan cedîdcilik hareketi, Kırım'lı aydın Gaspıralı İsmail'in usûl-i cedîd eğitim modeliyle Rusya Türklerinin din, dil, kültür ve ideal birliğini hedefleyen bir akıma dönüşmüştür. Gaspıralı'nın ortaya koyduğu usûl-i cedîd eğitimi Ufa'da "Âliye" ve "Osmaniye", Kazan'da "Muhammediye" ve "Mercânî", Orenburg'da ise "Hüseyniye" medreselerinde verilmeye başlamıştır (Maraş, 2002a:17-22).

Genel olarak değerlendirildiğinde İdil-Ural sahasında cedîdci aydınlar, Batı'da görüp takdir ettikleri düşünceleri, olduğu gibi kabul etmeyerek onları İslam geleneği içinde aramışlardır. Hepsisi de medrese eğitimi almış olan bu aydınlar arasında ilerleyen dönemde Rusça öğrenenler de olmuştur. Dinî idarede, iktisat ve hukuk alanlarında reform yapılmasını savunan bu aydınlar, kadınların özgürleştirilmesi de dahil, sosyal yaşamın bütün yönlerinde reform arzulamışlardır (Kanlıdere, 2002: 725).

Öğretim dilinin Türkçeleştirilmesiyle medreseler ve mekteplerde Tatar Türkçesinde eğitim verilmesi hususu, cedîdci aydınlar tarafından uzun süre tartışılmıştır. 15 Haziran 1898 yılından 1917 yılına kadar İslâh-ı Lisân-ı Türkî, İslâh-ı Mekâtîp ve Neşr-i Maarif cemiyetinin yaptığı pek çok toplantıda özellikle öğretim dilinin Türkçeleştirilmesi ve Tatar Türkçesinin gramerinin hazırlanması hususlarında önemli adımlar atılmıştır. Bu çerçevede 1905

yılından sonra cedîdçiler tarafından yazılan eserlerin önemli bir kısmında Tatar Türkçesi ya da Osmanlıca'ya yakın bir dilin kullanılması da oldukça etkili olmuştur (Maraş, 2002a:305).

İdil-Ural bölgesinde kültürel canlanmanın bir diğer yönü ise Osmanlı ile olan ilişkilerin gelişmesidir. Hocazade Muslihiddin'in "Tehâfüt"ü, Birgivi'nin "Risâletü'l İman el Birgivi" ve "Risâle Tedkiki'l İman ve Tahkiki'i İslam" isimli eserlerinin Kazan baskılarına ulaşılması iki Türk bölgesi arasında kültürel ilişkilerin köklerini göstermektedir. Bu eserlerin, 18. Yüzyılda İstanbul'a gelen talebeler ya da hac vazifesi dolayısıyla İdil-Ural bölgesinden İstanbul'a gelenlerin getirdiği tahmin edilmektedir. 19. Yüzyılda hac ziyaretleri ile kültürel ilişkiler gelişmeye başlamıştır. Cedîdci ulemanın önde gelen isimlerinden olan Zeynullah Rasûli, 1869'da hac ziyareti sırasında İstanbul'a uğramış Nakşibendî-Hâlidî şeyhi Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî ile tanışmış ve onun müridi olmuştur. Rasûli, Troytsk'a döndükten sonra Gümüşhânevî'nin halifesi olarak irşad faaliyetini yürütmüştür (Maraş, 2002b: 372).

Şehabettin Mercanî de hac farızası nedeniyle 1880 yılında İstanbul'a gelmiş, eski şeyhülislamardan Hasan Osman Fehmi ve Cevdet paşa gibi dönemin önde gelen Osmanlı aydınları ile görüşmüş intibalarını Rihletü'l-Mercânî isimli eserinde anlatmıştır. Mercanî'nin bu yolculuğu, onun düşünce hayatına ciddi katkılarda bulunmuştur (Biçer, 2017:216). Rızaettin Fahrettin, Mercanî gibi İdil-Ural bölgesinden bu tür yolculuk yapmış kişilerin seyahatnamelerinden on üç tanesinden bahsetmiştir (Bargan, 2002: 25-26).

19.Yüzyılda İdil-Ural bölgesinde yaşanan kültürel uyanma ile birlikte Osmanlı matbuatı da takip edilmeye başlanmış, Namık Kemal ve Ahmet Mithat Efendi gibi Osmanlı aydınlarına yönelik bir ilgi oluşmuştur. Özellikle Osmanlı aydınlarının İdil-Ural sahasında tanınmasında Osmanlı gazetelerinin ve yazılı eserlerinin bu bölgeye ulaşmasıyla mümkün olmuştur. İstanbul'da Ahmet Mithat Efendi tarafından yayınlanan Tercüman-ı Hakikat gazetesi farklı yollarla Kazan'a ulaşmış bu tür yayın organları vasıtasıyla İstanbul'a olan ilgi artmıştır (Bargan, 2002: 25-26).

Özellikle bu artan ilginin odağında Ahmet Mithat bulunmaktadır. Ahmet Mithat'ın İdil-Ural sahasında saygı görmesinin, eserlerine ilgi oluşmasının bir takım nedenleri bulunmaktadır. Ahmet Mithat'ın her şeyden önce Türk dünyasına, özellikle de İdil-Ural bölgesine olan sevgisi ve bölgedeki kültürel ve fikri yaşamı yakinen takip etmesi, bu ilginin sebeplerinin başında gelmektedir. Nitekim Ahmet Mithat, Rusyalı Türk Talebeleri Cemiyeti'nde vermiş olduğu bir konferansta Alimcan Barûdî Gaspıralı, gibi aydınlardan ve onların sayesinde İstanbul'a, Osmanlı'ya olan yönelişten bahsetmiş,

Osmanlı'nın da bu bölgelere yönelmesi gerektiğini ifade etmiştir. Hatta bölgedeki fikri canlılığın ve yenileşme hareketlerinin gelişiminin sürmesi halinde, İstanbul'dan o bölgelere okumaya gidenlerin bile olabileceğini belirtmiştir (Maraş, 1997: 151).

Ahmet Mithat ile İdil-Ural Türkleri arasında yakın ilişkiler de kurulmuştur. Ahmet Mithat, manevi oğlum dediği Fatih Kerimi ile mektuplaşmış o İstanbul'a geldiğinde onun eğitim yaşamında en büyük destekçisi olmuştur. Ahmet Mithat, Kerimi'den, İstanbul'da eğitimini tamamlamasının ardından ülkesine dönmesi ve halkına hizmet etmesi yönünde söz almış, ikili arasındaki ilişkiler mektuplaşmalar yoluyla uzun yıllar sürmüştür. Bu mektuplaşmalarda Ahmet Mithat'ın Rusya Müslümanları ve onlarla ilgili gelişmelere olan ilgisi anlaşılmaktadır (Gökçek, 1999: 315).

Alimcan Barûdî ve Rızaeddin Fahrettin gibi İdil-Ural bölgesi aydınlarla da teması olan Ahmet Mithat'ın 1912 yılında ölümü münasebetiyle Rızaeddin Fahrettin Orenburg'da Ahmet Mithat Efendi isimli eserini yayımlamıştır (Bargan, 2002: 34).

Ayrıca Tatar matbuatı Ahmet Mithat'ın vefat haberine yer vermiş, döneminin İdil, Vakit, Kuyuş ve Yıldız gazeteleri, Alimcan Barûdî tarafından çıkarılan ed Din' Edeb dergileri ve Rızaeddin Fahreddin tarafından çıkarılan Şura gazeteleri onun vefatından duyulan üzüntü dile getirilmiştir (Maraş, 1997: 152). Bu dönemde İdil-Ural bölgesinde yaşayan Türklerle Osmanlı arasında kültürel temas noktalarından birisi de Yusuf Akçura olmuştur. Aslen İdil-Ural bölgesinde yaşayan bir ailen üyesi olan Yusuf Akçura, ailenin ekonomik sıkıntılar yaşaması ve küçük yaşta babasını kaybetmesi nedeniyle 1883 yılında annesiyle beraber İstanbul'a gelmiş ve buraya yerleşmişti. Burada Rüşiye'de eğitim görmeye başlayan Akçura, kısa süreliğine 1889 yılında Kazan'a gittikten sonra İstanbul'a dönmüş, Harbiye'de okuduğu dönemlerde Türklük bilinci oluşmaya başlamıştır. Bu süreçte Akçura, ilk yazısını bu fikir ekseninde yazarak Türklüğün iki kolunu birbirinden haberdar etmeyi hedeflemiştir (Akçuraoğlu, 1928: 398). 1897 yılında yayınladığı "Kazan Ulemasından Mercanî Efendi ve Abbas" isimli yazısında İdil-Ural Bölgesi ulemasından Mercanî hakkında bilgiler vererek onu Osmanlı düşünce hayatıyla tanıştırmak istemiştir (Özkaya, 2007: 96).

Genel itibariyle İdil-Ural bölgesinde 19.yüzyılın sonlarında dini alanda başlayan cedîdçilik ilerleyen süreçte sosyal ve kültürel hayatın bütün alanlarında etkili olmuş bu çerçevede canlanan Türklük ve İslamlık bilinci Osmanlı Devleti kültürel çevrelerle diyalogun artmasına zemin hazırlamıştır.

2. Kırım Sahasında Yaşanan Gelişmeler

Kırım Tatarları tarihsel süreçte çok farklı kültür ve halkların karşılaştığı bir yer olan Kırım Yarımadasının yerli ve Müslüman topluluktur. Yarımadaya MS 4. Yüzyılda Hunlar, 6. Yüzyılın ikinci yarısında Göktürkler hâkim olmuşlar, bölgenin Türkleşmesinde 9. Yüzyıla kadar süren Hazar hâkimiyeti etkili olmuştur. Peçenekler ve Kıpçakların Kırım'a göç etmesiyle yarımadanın Türkleştirme süreci sürmüştür. Cengiz Han Devleti'nin dört vârisinden biri olan Altın Orda Hanlığının bölgeye hâkim olmasıyla 14. yüzyıldan itibaren Türk dilli topluluklar Kırım Yarımadası'nda yerli halklarla karışmıştır (Kırımlı, 1996a:5).

14. Yüzyıldan itibaren Altın Orda Hanlığının dağılma sürecine girmesi bağımsız Kırım Hanlığı'nın kurulmasının önünü açmıştır. Ancak, 1475 yılından itibaren Kırım Hanlığı Osmanlı Devleti'nin himayesine girmiş olsa da genel olarak bağımsız bir politika takip etmiştir. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşının ardından Kırım Hanlığı üzerinde Osmanlı Devleti'nin himayesi, 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması ile sonlanmıştır. 1783 yılındaki Rus istilasının hemen sonrasında Çariçe II. Katerina'nın kararı ile Kırım Hanlığı, ortadan kaldırılmıştır (Rorlich, 2000: 60).

Çarlık Rusyası tarafından Kırım'ın ilhak edilmesinin ardından bölgede uygulanan iskan politikalarıyla Tatarlar önemli ölçüde topraksızlaşmış ve serfleşmiş, savaşlardan ve göçlerden dolayı zanaat ve el sanatları gerilemiş, tarımsal üretim azalmış bu durum ekonomik olarak Müslüman nüfusun gerilemesine neden olmuştur. Ekonomik zorluklarla birlikte inanç ve dini bakımdan baskı altına alınan Tatar nüfus, artık "Dar-ül harb" olarak değerlendirdikleri anavatandan "Ak Topraklar" şeklinde isimlendirdikleri Osmanlı coğrafyasına doğru göç etmeye başlamışlardır. Rus kültürü ve idaresine Tatarların hiçbir zaman alışamamaları ve "yabancı" olarak nitelendirdikleri Rusya için zorunlu askerlik yapmak istememeleri ile göçler daha da yoğunlaşmıştır. Yaşanan göçler nedeniyle bölgenin demografisi değişmiş Kırım'da Rus hâkimiyetinin pekişmesine zemin hazırlamıştır (Pınarer, 2014:66).

Çarlık Rusyası bu süreçte işgali kalıcı kılabilmek amacıyla bir taraftan iskân politikalarıyla Kırım'a Rus nüfusu yerleştirirken diğer taraftan da Müslüman ahaliyi asimile etmeye çalışmıştır. Bu çerçevede bölgede önce Rus okulları açılmış bununla birlikte halkın ilgi göstermemesi nedeniyle kapatılan bu okulların yerine Rus-Tatar okulları faaliyete geçmiştir. Ancak, Rus-Tatar okulları Rusya'nın beklentilerinden öteye Müslüman toplum arasında aydın bir sınıfın oluşmasına da katkı sağlamıştır. Bu okullarda

eğitim alan Tatar gençleri Rusça vasıtasıyla Batı'da gelişen fikirlerle tanışma imkânı bulmuşlardır (Pınarer, 2014:79).

Bu süreçte yetişen Gaspıralı İsmail, Kırım Türklerinin içinde bulunduğu bu atmosferde Bahçesaray'da önce geleneksel Müslüman mektebinde eğitimine başlamış ilerleyen süreçte Akmesic Rus Okulu, Moskova Askeri Lisesi'nde eğitim almıştır. Genç yaşta Rus dili ve kültürüne vakıf olan Gaspıralı İsmail, bir süre Fransa'da kaldıktan sonra 1874 yılında İstanbul'a gelmiş burada Osmanlı ordusunda subay olarak görev almak istemişse de bunu başaramamıştır. İstanbul'da kaldığı süreçte entelektüel çevrelerle temas kuran Gaspıralı İsmail, Bahçesaray'a döndükten sonra gazetecilik ve eğitimcilik alanında çalışmalar yürütmüştür (Saray, 1997:9).

1883 yılında yayınlanmaya başladığı "Tercüman" gazetesi 1917 yılına kadar yayın hayatını sürdürmüş gazete Kırım'dan başlayarak, Rusya'nın Kafkasya, Kazan, Sibiry, Türkistan bölgeleri, Osmanlı toprakları, Çin Türkistan'ı, Mısır ve İran'da takip edilmiştir. Ayrıca kadınlara yönelik Âlem-i Nisvân, çocuklara yönelik Âlem-i Sıbyân dergileri vasıtasıyla Gaspıralı toplumun bütün kesimlerine ulaşmayı hedeflemiştir. Kırım'da Müslüman toplumun eğitim hayatında yaşadığı sorunların farkında olan Gaspıralı, Bahçesaray'da açtığı usûl-i cedîd okulunda "usûl-i savtiyye" adını verdiği yeni bir metot kullanarak 40 günde öğrencilere okuma-yazma öğretmek başarılı olmuştur. Onun bu ilk denemesi, ileride daha da geliştireceği maarif sistemini Rusya'da Müslüman mekteplerine yayacak bir inkılâba dönüşmüştür. Usûl-i cedîd eğitim kısa sürede Rusya Türklerinin yaşadığı coğrafyanın tamamında yaygınlaşmıştır. 1895 yılında bütün Rusya genelinde usûl-i cedîd mekteplerinin sayısı 100'ü geçerken 1914 yılında bu sayı yaklaşık olarak 5000'e ulaşmıştır. 1917'ye kadarki dönemde usûl-i cedîd tabirinden yola çıkılarak, Rusya'da bu tarzda yetişen millî-reformist kadrolar cedîdciler şeklinde isimlendirilmiştir (Nadir, 2011:81).

Gaspıralı İsmail, 1905 yılında Rusya'da Dumanın açılmasından sonra doğan özgürlük ortamında Rusya Türklerinin birlikte hareket etmesi için de girişimlerde bulunmuştur. 28 Ağustos 1905 tarihinde bir nehir gemisi gezintisi süsü verilerek Nijniy Novgorod'da I. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı'nın düzenlenmesinde rol alan Gaspıralı İsmail, 3 Aralık 1905'te Akmesic'de toplanan Bütün Kırım Müslümanları Kurultayı'nda da önemli bir misyon üstlenmiştir. Rusya Müslümanlarının ikinci ve üçüncü kurultayının toplanmasında da görev alan Gaspıralı İsmail'in gayretleriyle üçüncü toplantıda "İttifâk-ı Müslimîn" grubu oluşturulmuştur. Bu grubun programı; rüştiyelerin açılması, kız erkek bütün Müslüman çocuklarına ilköğretim mecburiyeti konulması, bütün Müslümanların maarif sisteminin

birleştirilmesi, öğretim dilinin sadeleştirilmiş Osmanlı Türkçesi olması gibi Rusya Türklerinin kültürel hayattaki temel sorunlarına dönük çözümlerden oluşuyordu (Kırımlı, 1996b:391-393).

Osmanlı entelektüel çevreleriyle ilişkilerini hiç kesmeyen Gaspıralı, II. Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra oluşan ortamda İstanbul'da aktif birtakım faaliyetlerde bulunmuştur. Genel olarak Türk milliyetçiliği ve reform fikirlerinin yayılabilmesi için ortaya çıkan yeni şartları uygun gören Gaspıralı, çeşitli İstanbul dergilerinde makaleler yayınlamış, 1908'de kurulan Türk Derneği'nin kurucu üyeleri arasında yer almıştır. Gaspıralı'nın 1911 yılında kurulan Türk Yurdu Cemiyeti ve onun yayın organı olan Türk Yurdu dergisi üzerinde de önemli tesiri olmuştur. Aynı zamanda 1912 yılında İttihatçıların Türkçü kanadı tarafından teklif edilen âyan üyeliğini kabul etmemiştir (Kırımlı, 1996:391-393).

Kırımlı Türklerin Osmanlı ile kültürel temasları Gaspıralı İsmail ile sınırlı kalmamış özellikle karşılıklı gidiş-gelişler, 20. Yüzyılın başlarında daha da artmıştır. Rusya'da 1905 inkılabından sonra eğitim alanında Kırım Türklerinin büyük gereksinim hissettiği öğretmen kadroları Osmanlı'dan gelen muallimler ile karşılanırken, eğitim almak maksadıyla çok sayıda Kırım Türk genci de İstanbul'a gelmiştir. Bu süreçte Osmanlı düşünce hayatında etkili olan "hürriyet, adalet, müsavat" benzeri kavramlarla "Türkçülük" gibi dönemin fikir akımları Kırım'dan gelen Türk gençlerini de etkilemiştir. Aynı zamanda Osmanlı'dan çok sayıda muallim de Kırım'a giderek buradaki okullarda görev yapmış bu sayede kültürel bağlar daha da güçlenmiştir. Ancak Çarlık idaresi Türkiye'den getirilen bu muallimlerin "Osmanlı Devleti tarafından vazifeli olarak gönderildiğini ve İslamcılık fikri ile milli şuuru yayma gayretinde ve iddiasında olduklarını, ayrılıkçılığı teşvik ettiklerini" ileri sürerek, 1910 yılına kadar Kırım'da açılan bütün rüştiyeleri kapatmıştır (Arabacı, 1998:67-70).

3. Türkistan Sahasında Yaşanan Gelişmeler

Türklerin vatanı anlamına gelen ve farsça bir kavram olan "Türkistan" terimi, Orta Asya'da varlıklarını devam ettiren Türklerin bölgelerini tanımlamak için kullanılmıştır. İlk olarak Mâverâünnehir'in doğusundaki dağlık bölge için ilk olarak İranlılar tarafından zikredilmiştir (Togan, 1981:2). Genel olarak Hazar Denizi'nden Tanrı Dağlarına uzanan bölgeler için kullanılan Türkistan tabiri tarihsel süreçte farklı coğrafi ve siyasi alanları tanımlamak için de ifade edilmiştir. Günümüzde daha çok siyasi bir kavram olarak Çin hâkimiyeti altında kalan Türk bölgeleri için Doğu Türkistan, 1992 yılında bağımsızlıklarını kazanan Özbekistan, Kırgızistan,

Kazakistan, Türkmenistan ve Tacikistan'ı kapsayan topraklar Batı Türkistan tabiri kullanılmaktadır. Konumuz açısından, Türkistan kavramı için daha çok Rusların, başkent Taşkent olmak üzere 1867 yılında Fergana, Sir-Derya, Hazarötesi (Zakospi) ve Semerkand valiliklerini "Türkistan Genel Valiliği" adıyla idare altında birleştirdiği bölgeye atıfta bulunulacaktır (Taşağıl, 2012: 556).

Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar döneminde Türklerin hakimiyetinde bulunan Türkistan'da Moğol hâkimiyetinin ardından kontrol yeniden Türklere geçmiş ilerleyen süreçte Timurlular ve Özbek Hanlıkları bölgeye hakim olmuşlardır. Batu'nun kardeşi Şeybânî neslinden gelen Ebu'l-Hayr Han (1428-1468), büyük dedesi Özbek Han'ın ismini verdiği devleti 1428 yılında kurarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Timurlu prenslerin taht kavgalarından faydalanan Ebu'l-Hayr Han, Ebu Sa'id'e yardım ederek 1451'e kadar Türkistan'ın önemli bir kısmını kontrol altına almıştır. Bu süreçte Moğol kabilelerinin saldırıları karşısında güç kaybeden Özbek Hanlığı sarsıntılar yaşasa da Ebu'l-Hayr Han'ın Şah Budak'tan olma torunu Muhammed Şeybanî Han döneminde Özbek toplulukları yeniden toparlamış ve Mâverâünnehr'in kuzey kesimini hâkimiyetine almıştır. Orta Asya'da hızla güç kazanan Şeybanî Han, İran'a hâkim olan Safevi sultanı Şah İsmail ile rekabete girmiştir. Sünni ve Şii Türkleri arasında başlayan mücadelede Şeybanî Han'ın Osmanlı'dan destek istemesiyle Osmanlı Türkistan arasında ilişkiler başlamıştır. Özellikle Şeybani Han'a karşı Kırgızların başkaldırmasından yararlanan Şah İsmail, 1510 yılında Özbeklere karşı mücadeleye girmiş ve bu durumdan faydalanan Hindistan hâkimi Babür, Şah İsmail'in yardımlarıyla Türkistan bölgesini ele geçirmiştir. Bu gelişmeler üzerine karşı yeniden toparlanan Özbek Hanlığı, İran'a karşı Osmanlı'yla iş birliğine gitmiştir. Türkistan'ı işgal eden İran ve Babürlere karşı Özbekler, başarılı bir mücadelenin ardından bu bölgeyi kontrol etmişlerdir. Bununla birlikte ilerleyen süreçte Türkistan'da meydana gelen iç kargaşalardan ötürü Özbekler zayıf düşerek parçalanmış hanlıklara bölünmüştür (Saray, 1994: 30-36).

Bu bölünme neticesinde Türkistan'da kurulan, Hokand, Hive ve Buhara Hanlıkları arasında ortaya çıkan rekabetin neticesinde meydana gelen otorite boşluğuysa bölgeyi dış istilalara maruz bırakmıştır. 19. yüzyılın başlarında özellikle Buhara ve Hive hanlıkları arasında mücadelenin daha da artması neticesinde bölge Rus istilasına açık hale gelmiştir. Türkistan'da kurulan hanlıklar döneminde de Osmanlı ile ilişkiler devam etmiş, hanlıklar gerek İran ile gerekse de kendi aralarında yaptıkları mücadelede İstanbul'dan yardım talep etmişlerdir. Ancak 1873 yılında Rusya tarafından Türkistan hanlıklarının tamamı işgal edilince Osmanlı ile Türkistan hanlıkları arasındaki

siyasi ilişkiler sonlanmış ancak bu bölgedeki milli uyanışla birlikte kültürel ilişkiler sürmüştür (Bulduk, 2006:217).

Rusya'nın Türkistan havzasında giriştiği işgal hareketini meydana getirdiği bazı siyasal neticeler bir süre sonra kültürel bir uyanışı ortaya çıkarmıştır. Özellikle bütün Rusya Türkleri arasında etkili olmaya başlayan cedîdcilik Türkistan'da bu uyanışın habercisi olmuştur. Türkistan'da Cedîdcilik, 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmış ilerleyen dönemde şekillenerek kısa süre içerisinde Türkistan'ın kültür hayatına damgasını vurmuştur (Kasımov, 2009: 1).

Türkistan cedîdcileri, ülkelerini modernleştirmek, hukuk, inanç, ahlak, sağlık vb. kültürel ve sosyal alanları tecdid-ı ıslah etmek, Türkistan'a yeniden İslam medeniyetini hakim kılarak Rus işgalinden kurtulmayı amaçlamışlardır. Değişim onlara göre kültürel, siyasi, sosyal ve ekonomik bakımlardan tecdid yoluyla terakki etmek anlamını taşımaktaydı. Bu çerçevede Türkistan cedîdcileri hedeflerini geliştirmenin öncelikli yolunun başta eğitim olmak üzere basın-yayın, tarih, edebiyat, ve sanata (tiyatro) önem atfetmişlerdir. Türkistan'da yenilikçi ve ıslahçı düşünceleri savunan aydınların önemli bir bölümü medrese hocalarından oluşmaktaydı. Semerkant cedîdcilerinin başı Mahmuthoca Behbudî, Buhara uyanışının başı Mahdum Daniş, Taşkent cedîdcilerinin başıysa Münevver Kâri idi (Erşahin 1999:215-218).

Türkistan'da geleneksel yöntemlerle eğitim veren medrese ve mekteplerin geri kalmışlığı ve toplumsal ihtiyaçları karşılayamayacak durumda olması eğitim reformunu gündeme getirmiş, bu bağlamda İdil-Ural Bölgesi ve Kırım'da gelişen cedîdci yaklaşımlar usûl-i cedîd eğitim bu bölgede etkili olmaya başlamıştır. Bu süreç üzerinde Kazan ulemasından Mercânî ve Kursavî'nin Türkistan medreselerine ve Türkistan ulemasına yönelik eleştirileri de etkili olmuştur. Bu çerçevede 1890'dan başlayarak Fergana Vadisi'nin çeşitli kentlerinde usûl-i cedîd okulu açılmaya başlamış daha sonra Türkistan'ın tamamında bu tür okullar yaygınlaşmıştır (Öztürk, 2016:101).

Buhara'da cedîdciliğin yaygınlaşmasında rol oynayan Emir Abdulahad toplumsal kalkınmanın ancak eğitim hayatının modernleştirilmesiyle olabileceğine inanmış bu çerçevede eğitimde reformist hareketleri takip edebilmek amacıyla başta İstanbul olmak üzere farklı bölgelere öğrenciler göndermiştir. Mirza Abdulahad Han, Osman Hoca, Mirza Hasan, Ahmet Han Mahdum, Kari Sıraeddin, Haşim Şayık, Nesir Mahdum, Kasım Han, Abdurrauf Fitrat gibi gençler de eğitim için İstanbul'a gönderilmiştir (Hatunoğlu, 2015: 4-6).

Türkistan'da gelişen reformist yaklaşımlar üzerinde Kırım ve Kazan kadar Kahire ve İstanbul'unda etkili olduğu görülmektedir. Türkistan aydınlarından Mohmud Hoca Behbudi yirmi beş yaşında 1899 yılında Mekke, Kahire ve İstanbul'u ziyaretleri boyunca Mısır ve Osmanlı'da eğitim reformlarını görmüş ve reformist aydınlarla temaslarıysa onun düşünce dünyasında iz bırakmıştır. 1911 yılında yayınlanan seyahatnamesinde başta Gaspıralı olmak üzere Mekke, Medine ve İstanbul'da tanıştığı entelektüel çevreyi anlatmıştır (Öztürk, 2016:106).

Benzer şekilde Münevver Kâri de Gaspıralı'nın Türkistan'a gerçekleştirdiği seyahati esnasında onunla tanışarak etkisinde kalmıştır. Kurulan dostluğun neticesinde Münevver Kâri, 1901 yılında Taşkent'te ilk usûl-i cedid mektebini faaliyete sokmuştur. Açılan bu mektebe yönelik olarak özel ders müfredatı ile beraber ders kitapları hazırlamıştır. Münevver Kâri'nin hazırlamış olduğu kitaplar arasında şunlar bulunmaktadır; Tarih-i Enbiyâ, Tarih-i Kavm-i Türk, Usûl-i Hisâb, Tarih-i İslâmiye, Havâyic-i Diniyye (Kholmatov, 2015: 731).

Türkistan'da cedîdçiliğin gelişmesi bu bölgede basın yayın, eğitim, sanat ve edebiyat alanlarında canlanmaya zemin hazırlamış Türkistanlı tüccarların da desteğini alan aydınlar birçok eser ortaya koyarak kültürel yaşamın zenginleşmesine katkı sağlamışlardır. Kültür hayatındaki gelişmeler Osmanlı'ya olan ilgiyi de artırmış, bu süreçte çok sayıda Türkistanlı, Osmanlı topraklarına seyahat etmiştir. İstanbul'da başta Özbekler tekkesi olmak üzere çok sayıdaki tekke, Türkistan'dan gelen bu misafirleri ağırlamıştır (Olimov, 2019:1042-1045).

4.Azerbaycan Sahasında Yaşanan Gelişmeler

Hunlar, Göktürkler ve Hazarların hakimiyetleri sürecinde Türk hakanlarının kontrolünde kalan Kafkasya bölgesinde bulunan Azerbaycan'ın Türkleşmesi, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey döneminde bu bölgeye Müslüman Oğuz boylarının iskanlarıyla gerçekleşmiştir. 13. ve 14. yüzyıllar boyunca sırası ile Moğol Harizmşahlı ve Timurlular Devletlerinin hakimiyeti altında kalan Azerbaycan bölgesi, ilerleyen süreçte önce Karakoyunlular daha sonra ise Akkoyunlular Devletlerinin kontrolüne geçmiştir. Azerbaycan'a 16. Yüzyılın başlarından itibaren bu defa Safeviler hakim olmuştur. Tebriz'i başkent yapmak suretiyle Azerbaycan bölgesinde hâkimiyet sağlayan Şah İsmail'in uygulamış olduğu imar ve iskan siyasetinin neticesinde bu bölge hızlı bir şekilde gelişmiştir (Buniyatov, 1991: 319-320).

Yavuz Selim'in İran politikası çerçevesinde düzenlenen Çaldıran seferinin neticesinde Tebriz ve Güney Azerbaycan bölgesinin Osmanlı egemenliğine geçmesi, Osmanlı Devleti'nin bu bölgelere olan ilgisinin artmasına yol

açmıştır. Azerbaycan üzerinde 18. Yüzyılın sonlarında Safevi hâkimiyetinin zayıflamasıyla bu bölgenin güneyde Tebriz, Urmiye, Erdebil, Hay; Makü ve Meraga hanlıkları, kuzeyinde Karabağ, Şeki, Gence, Bakü, Derbend, Kuba, Nahçıvan, Taliş ve Revan, gibi yarı bağımsız devletler kurulmuştur (Buniatov, 1991: 319-320).

Azerbaycan'ın içinde bulunduğu bu parçalı yapı Osmanlı Devleti, İran ve Rusya'nın bölgeye müdahale etmeleri için imkân tanımıştır. Bundan dolayı 19.Yüzyılda parçalanmış bir siyasi görünüm sergileyen Azerbaycan'a yönelik Rus işgalleri başlamıştır. Azerbaycan hanlıkları arasında yaşanmakta olan iç mücadeleler Çarlık Rusya'sının Güney Kafkasya'da ilerleyişinin önünü açmış, yaşanan gelişmelerin kendi aleyhine işlediğini fark eden Osmanlı Devleti, Azerbaycan hanlıklarının yardım ederek Rusya'nın yayılmacı planlarını durdurmak istemiştir. Bu çerçevede Rus yayılması karşısında Azerbaycan Hanlıkları Osmanlı Devleti'ne daha fazla yaklaşmış ve iki taraf arasında diplomatik ilişkiler geliştirilmiştir. Ancak 1787-1792 yıllar arasında gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı Devleti'nin mağlubiyeti, İstanbul'un Kafkasya'da etkinliğinin zayıflamasına neden olmuş Rus yayılmacılığının önü açılmıştır (Necefli, 2002:65-68).

İlerleyen süreçte Osmanlı'nın etkinliğinin azalmasının ardından bölgede Safeviler ile Rusya arasında mücadele yaşanmış Rus-İran savaşlarından sonra imzalanmış olan 1813 Gülistan, 1823 Türkmençay antlaşmalarıyla Azerbaycan iki ülke arasında paylaşılmıştır. Taliş dağları ile Aras nehri sınır olmak üzere Azerbaycan, iki parçaya bölünmüştür (Atnur, 2001:5). Revan ve Nahçıvan Hanlıkları Rusya'ya bırakıldığından dolayı Hazar denizi de Rusya'nın hâkimiyetine geçmiştir. Güney Azerbaycan ise, İran egemenliğinde kalmıştır. Bu anlaşmalarla, Azerbaycan'ın siyasi varlığı tümüyle tasfiye edilmiştir. Astara ve Lenkeran bölgesi hariç olmak üzere Aras Nehri'nin güneyinde kalan bölgeler İran nüfuzuna terk edilmiştir (Açıkkaya, 2010:404).

Rus işgaline giren Türk topraklarında tatbik edilen asimilasyon ve sömürge siyasetine karşı, Azerbaycan Türkleri arasında milli uyanış süreci başlayacaktır. Azerbaycan Türkleri, aydınların öncülüğünde gelişen fikirlerin etrafında kenetlenmek suretiyle başta eğitim olmak üzere bütün alanlarda geri kalmışlıktan kurtulmaya, milli kimliklerini korumaya çalışmışlardır. İdil-Ural bölgesinde Tatar din âlimleri Abdünnasir Kursavî ve Şehabettin Mercanî'nin ileri sürdüğü cedîdçilik fikrinin Azerbaycan Türkleri arasında da etkisini göstermesi bu bölgede milli uyanışa tesir etmiştir (Kırımlı, 1996:45).

Sultan Mecidbanizade, Sıtkı Seferov, Habip Bey Mahmutbeyli, Seyid Azim Şirvani, Beşir Bey Efendizade, gibi maarifçiler tarafından Azerbaycan'ın

çeşitli bölgelerinde usûl -i cedid okulları açılmaya başlanmıştır. 1885 yılında Bakü şehrinde bu okulların ilki açılmıştır. Rus-Tatar okullarında eğitim gören Azerbaycanlı Türk eğitimciler de bu okullarda görev üstlenmişlerdir. Halkın aydınlatılması ve eğitilmesi mücadelesinde kütüphaneler ve okuma odaları açılmıştır (Kazan, 2016:30-31). Azerbaycan'da aydınlanma hareketinin halka inmesi, basının faaliyete geçmesi, tiyatro edebiyatının meydana gelmesi ve usûl -i cedid okullarının yaygınlaşmasıyla mümkün olabilmektedir (Açikkaya, 2010:405).

Azerbaycan'da petrole dayalı iktisadın gelişmesiyle zenginleşen Türk iş adamlarının desteğini alan aydınlar, basın yayın faaliyetleri ve açtıkları yeni usul okullarla kültür hayatının canlanmasına zemin hazırlamıştır. Rus işgali altında kalan Azerbaycan topraklarında Şii İran tesirinin azalması, 1870'lerden sonra Sünni aydın sınıfının oluşmasına sebep olmuştur. Bu aydınları Sünni olmalarının tesiriyle, İran'a değil daha çok Osmanlı Türklerine yakın durmaları Azerbaycan Türklerinin Osmanlı Devleti'ne olan ilgisini artırmıştır (Açikkaya, 2010:405).

Yaşanan hareketlilikle birlikte aynı dili konuşan Azerbaycan ve Osmanlı Türkleri arasında kültürel etkileşim de hızla gelişmeye başlamıştır. Modern Azerbaycan Edebiyatının kurucu kabul edilen Mirza Fethali Ahundov'un faaliyetleri bu kültürel sahada kurulan bu ilişkilerin ilk örneği olmuştur. Alfabe çalışmaları yürüten Ahundov, 1857 yılında Arap alfabesini ıslah etmek maksadıyla Arap harfleri temelinde yeni bir alfabe projesi hazırlamış bunu bir 1863 yılında İstanbul'a gelerek o dönemin sadrazamı Fuad Paşa'ya sunmuştur. Ahundov'un projesi "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'de" tartışılmış ancak kabul görmemiştir (Hesenov, 2001: 235).

Azerbaycan aydınlanmasının siyasal bir nitelik kazanması ve Azerbaycan Türklerinin Müslüman cemaatten ulusal kimliğe geçişi yolunda basın yayın faaliyetlerinin yaygınlaşması oldukça önemli bir adım olmuştur. Azerbaycan'da Türkler tarafından yayınlanan ilk gazeteler de bu kimliği desteklemek ve Azerbaycan'ın kurtuluş mücadelesini başarıya ulaştırma amacıyla yayınlanmaya başlanmıştır (Kazan, 2016:31). Swietochowski, Azerbaycan bölgesinin Rusya'nın egemenliğine girmesinin ardından yaşanmış olan en büyük kültürel ve toplumsal değişikliğin, edebi dile yeni fonksiyonlar katan çağdaş iletişim medyasının özellikle tiyatro ve basındaki yükselişini göstermiş ve basın yayın organlarının kullanılmakta olan dili konuşulan dil haline getirme yönünde çabalarına atıfta bulunur (Swietochhowsk, 2003:176).

Azerbaycan'da uyanışın öncülerinden olan Hasan Bey Melikzade Zerdabi tarafından 1875-78 yılları arasında Çarlık Rusyası hâkimiyeti altındaki Türk

ve Müslüman toplumları bilinçlendirmek amacıyla yayınlanan ilk Türkçe gazete olan Ekinçi de son derece önemlidir. Gazete, Osmanlı yanlısı yayın yaptığı gerekçesiyle kapatılması, Azerbaycan Türkleri arasında Osmanlı'ya olan ilginin arttığını göstermiştir (Erol, 2006:66).

1875-1907 yılları arasında yazmış olduğu yazılarının önemli bir kısmında Rus yönetiminin asimilasyon ve sömürge politikaları yanında Kafkas toplulukları arasında birliği bozan dinî fanatizmi anlatan Zerdabi, aynı zamanda toplumsal yaşamda görülen bir takım olumsuzluklara yönelik çözüm önerileri de geliştirmiştir. Bu bağlamda toplumsal yaşamdaki taassubun, aksaklıkların, istismara uğrayan dini değerlerin, Azerbaycan Türkleri üzerinde yarattığı tahribatı dillendirerek eğitim ile bu sorunların aşılabileceğini vurgulayan Zerdabî, bütün yönleriyle bilgili, sağduyu sahibi bir toplum yaratılabileceği düşüncesindeydi. Nitekim bahsedilen dönem çerçevesinde bu yönde yapılan çalışmalarda önemli bir misyon üstlenen Zerdabi, idealize ettiği eğitim sistemi bağlamında hedeflere ulaşmak amacıyla en az müfredat ve metot kadar önemli olan bir diğer faktörün ise dil olduğunu, millî kimliğin muhafazasında ana dilin bütünleştirici rolünü vurgulamıştır (Erol, 2006:57-60).

Ekinçi gazetesi yayın politikası nedeniyle Çarlık Rusyası tarafından kapatılınca Seyid Efendi Ünsizade 1879 yılında haftalık olarak “Ziya” gazetesini yayınlamaya başlamıştır. Ekinçi geleneğinin temsilcisi olan gazete toplumun sosyal ve siyasi sorunlarına odaklanmış 76 sayı yayımlandıktan sonra “Ziya-yı Kafkasya” ismiyle yayınlarına devam etmiştir. Ziya-yı Kafkasya, daha çok İslamcılık politikası benimsemiş olup İslam dünyasında özellikle de Osmanlı Devleti'nde yaşanan gelişmelere sayfalarında yer vermiştir (Aşırılı, 2009: 33).

1883-1891 yıllar arasında yayınlanan “Keşkül” gazetesi, genel olarak edebi konular üzerinde yoğunlaşan bir yayın organı olmakla birlikte milli kimlikle ilgili konuları merkezine almıştır. Yayın politikasında dini fanatizme karşı duran gazete millet olma bilincinin gelişebilmesi için milli dilin önemli olduğunu vurgulamıştır (Aşırılı, 2009: 38).1903-195 yılları arasında yayınlanan “Şark-ı Rus” gazetesi Rusya Türkleri arasında yenilikçi fikirlerin yayılmasında önemli bir rol üstlenmiş, halkçılık, demokrasi, insan hakları, hürriyet, milli kültür ve medeniyet konularına odaklanmıştır (Akpınar, 1994:92).

Bu arada Azerbaycan'da gelişen milli hareketler çerçevesinde yetişen Türk aydınlarının Osmanlı Devleti'ne olan ilgisi artmış bu çerçevede karşılıklı geliş gidişlerde de başlamıştır. Özellikle Rus politikalarından memnun olmayan Azerbaycanlı Türk aydınların bir kısmı, 19. Yüzyılın sonlarından itibaren

fırsat buldukça Osmanlı'ya göç etmeye başladılar. Bunların en önemlilerinden birisi olan Hüseyinbeyzade Ali Bey 1889'da İstanbul'a gelerek İttihat Terakki'nin kuruluş aşamasında görev almıştır (Arslan, 2000:43). 1903 yılında Azerbaycan'a geri döndükten sonra tesiri altında kaldığı Türkçülük düşüncesinin savunuculuğunu yapan Azerbaycan Türklerinin, temelde Anadolu Türkleri gibi Oğuz boyundan olduğunu ve iki halk arasındaki farklılıkların dikkate alınmaması gerektiği görüşünü benimseyen Ali Bey'in çalışmaları, iki topluluk arasındaki kültür birliğinin sağlanması yönünde bir adım olmuştur (Swietochowski, 2003:180).

Çalık Rusyası'nda 1905 yılında Duma'nın toplanarak meşruti düzene geçilmesiyle birlikte yaşanan kısmi özgürlük ortamında Azerbaycan'da milli basın faaliyetlerinde de gelişmeler yaşanmış milli kültürü destekleyen çok sayıda gazete ve dergi yayınlanmaya başlamıştır. Bu çerçevede Hacı Zeynelabidin Tağıyev tarafından 1905 yılında yayınlanan ve Türkçülük fikirleriyle ön plana çıkan "Hayat" gazetesi oldukça önemlidir. Türklük bilincini uyandırmayı hedefleyen Hayat gazetesinde aydınlar, ortak bir dil olarak Türkçe'nin kullanılmasına büyük bir önem atfetmişler özellikle İstanbul Türkçesi vasıtasıyla bu hedefin gerçekleştirilebileceğini düşünmüşlerdir (Koç, 2018:190).

Gazetede "Türkler Kimdir ve Kimlerden İbaretir?" adıyla yayımladığı makalesinde Hüseyinzade Ali Bey, Türklerin kim olduğu, nereden geldikleri, kaç boya ayrıldıkları ve hangi isimlerle nerelerde yaşadıkları sorularının araştırılması ile ulaşılabilecek neticenin tek Türk dili ve tek Türk milleti olacağını vurgulamıştır. Rus şarkiyatçı İlmisnski'nin Rusya'daki Türk halklarını bölmek için geliştirdiği proje çerçevesinde Kazak, Özbek, Azeri gibi mikro milliyetçiliğin yükselişinden tedirgin olan Ali Bey, Türk kimliğine büyük önem vermiştir. Bu bağlamda yazmış olduğu yazılarda Türk tarihin ve kültürünün derinliğini ortaya koymaya çalışmıştır (Çağla, 2002:54).

Dilde Türkçeleşmeyi savunan diğer bir dergi olan Füyuzat (1906-1907) gazetesi de Türkçü programı ile ön plana çıkmıştır. Dili siyasî bir kavram şeklinde değerlendiren Füyûzat, dili medenileşmenin ve Türk modernleşmesinin aracı olarak görmüştür. Osmanlı Türkçesinin kullanılması konusundaki ısrarının nedeninin öncelikle Türklerinin birbirlerini tanımaları ve birbirleriyle dayanışma sağlamaları olduğunu belirten Hüseyinzade Ali Bey, ortak dil sayesinde Türk topluluklarının toplu bir şekilde kalkınmasını gerçekleştirebileceğini iddia etmiştir (Ziyayeva, 2018:94). Füyûzât Dergisinin medeniyet ve kültür yaklaşımı siyasi yaklaşımıyla paralellik göstermektedir. Osmanlı düşünce hayatından Mithat Paşa, Tevfik Fikret, Recaizâde Mahmud Ekrem, Namık Kemal, Abdülhâk Hamid, benzeri siyasî ve

edebi kişiliklerin eserlerinden örneklerin verildiği Fuyuzat'ta şiirlerden ve okuma parçalarından oluşan bu eserler vasıtasıyla, Azerbaycan Türklerinin İstanbul'daki edebî faaliyetleri yakından takip etmeleri dolayısıyla kültürel bütünleşme amaçlanmıştır (Ziyayeva, 2018:94).

Ahmet Ağaoglu tarafından Bakü şehrinde 1905-1908 yılları arasında yayınlanan "İrşad" gazetesi liberal bir yaklaşımla dil tarih ve kültür konularına ağırlık vermiştir. Milli kimlik, modernleşme, hürriyet, eğitim sorunları gibi dönemin milli matbuatının üzerinde durduğu konular gazetede yer bulmuştur (Murat, 2013:52). 1906 yılında yayınlanmaya başlayan "Molla Nasreddin" dergisi zaman zaman yayınlarına ara verse de 1931 yılına kadar yayın hayatını sürdürmüştür. Kara mizah türü yayınlarla toplumsal sorunlar üzerine yoğunlaşan dergi, daha çok mikro milliyetçilikle ön plana çıkmış bu bağlamda Azerbaycan Türkçesine önem vermişler ve özellikle Fuyuzatçıları eleştirmişlerdir (Uygur, 2007:54).

Bu süreçte Osmanlı Türkleriyle Azerbaycan Türklerinin kaynaşmasında bu bölgede kurulan kuruluşlar da etkili olmuştur. Bakü'de 1905-1906 yıllarında kurulan Müslüman Cemiyet-i Hayriye'sinin açmayı düşündüğü muallim mektebinde ders vermek üzere petrol zengini Zetnalabidin Tağıyev'in de desteğiyle İstanbul'dan öğretmenler davet edilmiştir. Fuyuzat-ı Darü'l-Muallim adıyla açılan bu okula Muallim Cevdet gibi isimler gelerek ders vermişlerdir. Bakü'ye gelen Türk öğretmenler, ders programlarını Osmanlı Türkçesi'ne uygun yaptıkları gibi derslerini de bu dille yapmıştır. Bakü'ye geldiği ilk günlerden başlayarak okulun ders programlarını hazırlayan Muallim Cevdet, öğrenciler için üniforma düşünmüştür. Tağıyev Türk öğretmenlerin talep ettiği her şeye maddi destek sağlamıştır. Bu öğretmenlerden Ahmet Kemal, iki toplum arasında kısa sürede yaşanan kültürel kaynaşmayı şu şekilde anlatmıştır; *'...Bakü'deki münevver kitapçıları İstanbul'a sevk ettim ve bütün tedrisatı İstanbul kitaplarından yapmaya başladım. Bu diğer mekteplere de örnek oldu. Bundan sonra Bakü ve İstanbul kitapçıları arasında kuvvetli bir temas başladı. Az zaman içinde bütün Kafkasya İstanbul evrakı matbuası ile doldu.'* (Elekborova, 2011:529).

Rus İhtilalinden sonra doğan kısmi özgürlük ortamı, bütün Rusya Türkleri arasında milli düşüncelerin gelişmesine imkân sağlamıştır. Bu durumdan rahatsız olan Çar hükümetinin özgürlükleri sınırlayıcı kanunlar çıkartarak Türk aydınları üzerinde baskı oluşturmaları, bu aydınların muhaceretine neden olmuştur. Hüseyinzade Alibey yanında Ahmet Ağaoglu, Hüseyin Cavid, Mehmet Emin Resulzade gibi isimler, Osmanlı'nın başkenti İstanbul'a göç etmişlerdir. Özellikle Hüseyin Cavid gibi özellikle eğitim amacıyla gelen bu öğrenciler için Darülfünun'un kontenjan açması da

kaynaşma sürecini desteklemesi bakımından dikkate değerdir. Meşrutiyetin ilan edildiği İstanbul'da serbest çalışma imkânı bulan Azerbaycanlı Türk aydınları, buradaki siyasi ve kültürel faaliyetlere katılmışlardır. Muhacir Türk aydınlarından Ahmet Ağaoğlu, Türk Ocakları bünyesinde yayınlanan Türk yurdu dergisinde yayınladığı makalelerle, Osmanlı fikir hayatında Türkçülüğün gelişmesine katkı sağlamıştır (İmanov, 2006: 7).

SONUÇ

Sahip olduğu konargöçer hayat tarzından dolayı oldukça dinamik bir yapıya sahip olan Türkler, tarih boyunca farklı etmenlerden dolayı yaşadıkları bölgelerden göç etmek durumunda kalmışlar. Bu göç hareketleri neticesinde yeni coğrafyalara yerleşen Türkler, buralarda kök salmışlar ve çok sayıda devlet kurmuşlardır. Türk topluluklarının dinamik yapısından dolayı Türk dünyasının sosyo-politik sınırları, son derece geniş bir alanı kapsamaktadır. 20. Yüzyıla gelindiğinde dünyada Osmanlı Devleti dışında Türklerin önemli bir çoğunluğu Çarlık Rusyası hakimiyetindeydi. Rusya Türkleri şeklinde isimlendirdiğimiz Kafkasya'da; Azerbaycan Türkleri, Hazar'ın doğusunda; Türkmen Boyları, Türkistan bölgesinde; Özbekler, Yedisu ve Fergana'da; Kırgızlar, Kazak bozkırlarında; Ulu, Orta ve Kişi Cüz Kazakları, İdil-Ural bölgesinde; Tatar ve Başkurtlar, Kırım'da ise Kırım Tatarlar bu Türk toplulukları arasındaydı.

Çarlık Rusyasının emperyalist yayımlından önce bu Türk topluluklarının tamamı bağımsız siyasi teşekküllerdi. Bu dönemlerde Osmanlı Devleti ile bu Türk toplulukları arasında diplomatik ilişkiler mevcuttu. Ancak Türk bölgelerinin Rus işgaline maruz kalmasından dolayı buralarda yaşayan Türker siyasi varlıklarını kaybettiklerinden dolayı Osmanlı Devleti ile olan diplomatik ilişkileri sonlanmıştı. Bununla birlikte Mekke ve Medine gibi kutsal beldelerin Osmanlı sınırları içinde bulunması yanında İstanbul ve Kahire'de medreselerin çekim gücünden dolayı hac ziyaretleri ya da eğitim amaçlı seyahatler iki taraf arasında kültürel ilişkilerin devamını sağlamıştır.

19. Yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti ve Mısırda başlayan yenileşme hareketlerine benzer bir şekilde Rusya Türkleri arasında da başta eğitim olmak üzere sosyal ve kültürel hayatının bütün alanlarında yenileşme zikredilmeye başlamıştır. Özellikle Çarlık Rusyası'nın baskısından ancak geri kalan alanlarda yapılacak reformlarla kutulanabileceği düşüncesi hakim olmuştur. Bu çerçevede başta eğitim olmak üzere sosyal ve kültürel hayatın bütün alanlarında yenileşme yapılması gerektiği fikri gündeme gelmiştir. İdil-Ural sahasında Türk-Tatar cedîdci aydınlar, cedîd ve ıslah kavramları bağlamında bir yenileşme hedeflemişlerdir. Cedîdçilik hareketi, Kırmılı

aydın Gaspıralı İsmail'in usûl-i cedîd eğitim modeliyle Rusya Türklerinin din, dil, kültür ve ideal birliğini hedefleyen bir akıma dönüşmüştür. Cedîdci aydınların çalışmalarıyla yenileşme düşüncesi bütün Rusya Türkleri arasında etkili olmuş bu düşünce aynı zamanda Rusya Türklerinin Çarlık Rusyası karşısında ortak hareket etme motivasyonlarını da geliştirmiştir.

Cedîdciliğin önemli etkilerinden birisi de Rusya Türkleri ile Osmanlı arasındaki kültürel ilişkiler üzerinde olmuştur. Cedîdci aydınların öncülüğünde başlayan kültürel uyanış Osmanlı Devleti'ne olan ilgiyi artırmış bu bağlamda Rusya Türkleri arasından çok sayıda talebe, İstanbul ya da diğer Osmanlı şehirlerinde eğitim görmek amacıyla gelmişlerdir. Bununla birlikte önemli sayıda Rusya Türkü aydını da Osmanlı kültür çevreleriyle tanışma amaçlı seyahatlerde bulunmuşlardır. Bu sayede her iki tarafın aydınları birbirini tanıma imkânı bulmuşlardır. Bu etkileşim her iki tarafın da kültür yaşamında büyük izler bırakmıştır.

KAYNAKLAR

- Açıkkaya, Savaş (2010), Çarlık Rusyası Hakimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı.1, 403-420.
- Agi, Ferit (1986), “19. Asırda Tatarlar Arasında Ceditçilik Hareketi”, çev. Hayrettin Güleçyüz, *Doğu Türkistanın Sesi*, Cilt. 3, Sayı. 11-12, 25-28.
- Akçura, Yusuf (1911) Türk Aleminde, *Türk Yurdu*, Tubitay Yayınları, Cilt. 1, Sayı. 1.
- Akçuraoğlu, Yusuf (1928), *Türk Yılı 1928*, İstanbul: Yeni Matbaa.
- Akpınar, Yavuz (1994), *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Arslan, Betül (2000), *Kardaş Kömeği (Yardımlı) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Aşırılı, Akif (2009), *Azerbaycan Matbuatı Tarihi (1875-1920)*,. Bakü: Elm ve Tehsil.
- Atnur, İbrahim Ethem (2011), *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Aydoğan, Metin (2004), *Yönetim Gelenekleri ve Türkler*, İzmir: Umay Yayıncılık.
- Bargan, Hüseyin (2002), Ahmet Mithat Efendi ve *İdil-Ural Türkleri*, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı*, Sayı.13, 21-42.
- Bayrak, M. (2006), *Orhan Türk İmparatorlukları Tarihi*, İstanbul: Bilge Karınca Yayınevi.
- Beker, Güven (2014), *Mustafa Celalettin Paşa Eski Ve Modern Türkler*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Biçer, Ramazan (2017), Şihabettin Mercani, *XIX. Yüzyıldan Günümüze Çağdaş İslam Düşünürleri*, Edit: Kemal Sözen, Ali Kürşat Turgut, Sabri Yılmaz, İstanbul: Divan Kitap.
- Bulduk, Üçler (2006), *Hokand Hanlığı ve İbretin Fergana Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınları.
- Buniyatov, Ziya Musa (1991), Azerbaycan Maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.4.
- Çağla, Cengiz (2002), *Azerbaycan'da Milliyetçilik ve Politika*, İstanbul: Bağlam yayınları
- Divitçioğlu, Sencer (1988), Kök Türk Efsaneleri ve Kutsal Kağanlık, *Toplum ve Bilim*, Sayı.42, 40-47.
- Elekberova, Kemale (2011), 20.Yüzyılın Başlarında Azerbaycan yazı Dili ve Osmanlı Türkçesi, *İCANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Ankara.
- Erol, Ali (2006), Türk Kültür ve Fikir Hayatında Ekinçi (1875-1877), *Bilgi*, S.39, 53-72.

- Erşahin, S. (1999), Buhara'da Cedidcilik- Eğitim Islahı Tartışmaları ve Abdurrafıf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları), *Dini Araştırmalar*, Cilt.1, Sayı.3, 213-221
- Gökçek, Fatih (1999), Ahmet Mithat Efendi'den Fatih Kerimi'ye Mektuplar, *İlmi Araştırmalar*, Sayı.8, 315-323.
- Hatunoğlu, Nurettin (2015), Buhara'da Ceditçilik Hareketi ve Yaş Buharalılar, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SÜTAD)*, Sayı.38, 1-33.
- Hesenov, Hesret (2001), *Yazular ve Elifbalar*, Bakı: Yurd Yay.
- İmanov, Vigar (2006), *Azerbaycan- Osmanlı İlişkileri (1918)*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Kanlıdere, Ahmet (2002), XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları, *Türkler*, Cilt.18, 415-425.
- Kanlıdere, Ahmet (2021), *İdil - Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dinî Islahçılık ve Ceditçilik*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kasimov, B. (2009), *Milli Uyanış*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Kazan, Hüseyin (2016), Azerbaycan'da milli uyanış ve basın: 1800-1920, *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, Cilt.1, Sayı.1, 28-43.
- Kırımlı, Hakan (1996a), *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kırımlı, Hakan (1996b), Gaspiralı İsmail Bey, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt.13.
- Koç, Elif (2018), Çarlık Dönemi Azerbaycan Matbuatı Üzerine Bir İnceleme, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı.60. 181-196.
- Kholmatov, Elmurod (2015), Münevver Kâri Abdureşidhân'ın Türk Boyları Arasında Ortak Bir Yazı Dili Oluşturma Çabalarına Katkısı (Coğrafi Terim Ve Ülke Adlarının Türkiye Türkçesindeki Şekliyle Kullanılış), *Turkish Studies*, Cilt.10, Sayı.12, 727-738.
- Maraş, İbrahim (1997), İdil-Ural Bölgesi Osmanlı Fikri Münasebetleri, *Bilgi*, Sayı.5, 149-155.
- Maraş, İbrahim (1998), İdil-Ural bölgesinin Dini Problemleri, *Türk Dünyasının Dini Meseleleri*, Edit: Ömer Turan, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
- Maraş, İbrahim (2002a), *Türk Dünyasında Dini Yenileşme*, İstanbul: Ötüken.
- Maraş, İbrahim (2002b), Zeynullah Rasûli, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.44.
- Nadir, Devlet (2011), *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspiralı*, İstanbul: Başlık Yayınları
- Necefli, Gültekin (2002), *Azerbaycan Hanlıklarının Osmanlı Devleti İle Siyasi Alakaları (XVII. asrın II. yarvıyılı)*, Bakı: Nurlar Yayınevi.

- Öztürk, Gülcennet (2016), Türkistan'da Ceditçilik ve Basın Faaliyetleri, *İletişim Çalışmaları Dergisi*, Sayı.1, 95-115.
- Pınarer, Ataer Kader (2014), İsmail Gaspıralı ve Kırım Tatar Milli Hareketi, *Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul.
- Rorlich, Ayşe Azade (2000), *Volga Tatarları*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Saray, Mehmet (1994), *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devletleri İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Münasebetler (1775-1875)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Saray, Mehmet (2003), *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, İstanbul, Çantay Kitabevi.
- Swietochowski, Tadeusz (2003), 1920 öncesinde Rus Azerbaycan'ında Milli Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt.22, Sayı.34, 3-10.
- Olımov, Shokhrkhbek (2019), Ceditçi Abdurrauf'un Türkiye'deki Edebi faaliyeti, *II. Sosyal Bilimler Kongresi*, Nevşehir.
- Taşagıl, Ahmet (2000), İdil-Bulgar Hanlığı, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt.21.
- Uygur, Erdoğan (2007), Füyuzat ve Molla Nasreddin Dergilerinde Edebi Dil Tartışmaları, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 4, 53-64.
- Zekiyev, Mirfatih (2007), *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Ziyayeva, Zemine (2018), Füyuzat Dergisi ve 1905 Sonrası Azerbaycan'da Türkçe Meselesi, *Türkbilg*, Sayı.36, 187-202.